

**ONDOKUZMAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**KUR'AN FİLOLOJİSİNE DAİR İBN ABBÂS'A
NİSBET EDİLEN ÜÇ ESER**

- AYRI BASIM -

Dr. Ali BULUT

Sayı: 20-21

Yıl: 2005

KUR'AN FİLOLOJİSİNE DAİR İBN ABBÂS'A NİSBET EDİLEN ÜÇ ESER

Dr. Ali BULUT *

ÖZET

Kur'an filolojisi alanında İbn Abbâs'a *Garîbu'l-Kur'ân / Luġātu'l-Kur'ân / Luġatu'l-Kur'ân, Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak* ve *Sahifetu Ali b. Ebi Talha* isimli üç eser nisbet edilmektedir. Bu çalışmada, bu üç eserin rivâyet zinciri, hangi kütüphane ve kaynaklarda bulunduğu, kimler tarafından neşredildiği gibi konularla muhteva ve yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Giriş

Rivayet tefsiri ya da me'sûr tefsir dendiğinde ilk akla gelen sahâbilerden birisi İbn Abbâs (68/687)'tir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in özel duasına mazhar olan İbn Abbâs'ın tefsir, fıkıh ve hadis ilmindeki üstünlüğü sahâbe devrinden itibaren, hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiştir. Tefsir kitapları, Arap dilinin inceliklerini, âyetlerin nüzûl sebeplerini, nâsihini mensûhunu, Arapların örf ve âdetlerini, Hristiyan ve Yahudilerin durumlarını çok iyi bilen İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerle doludur. Sahabe arasında tefsir alanında en çok rivayet İbn Abbâs'tan gelmiştir. Hemen her âyet hakkında ondan bir veya birkaç tefsir şekli rivayet edilmiştir.¹ Rivayet tefsirinde olduğu kadar, filolojik tefsire ait eserlerde de İbn Abbâs'tan nakledilen birçok rivayet mevcuttur.

Rivayete göre İbn Abbâs, *gıslîn* (Hâkka 69/36), *hanânen* (Meryem 19/13), *evvâh* (Tevbe 9/114) ve *rakîm* (Kehf 18/9) dışındaki bütün Kur'an kelimelerinin anlamlarını bildiğini söylemiştir.²

* Araş. Gör. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâġatı ABD.
(e-mail: alibulut@omu.edu.tr)

¹ İbn Abbâs'tan gelen rivâyetlerin bol ve karmaşık olmasından dolayı münekkitle, ondan gelen tefsir tariklerini tek tek inceleyerek sağlam ve zayıf tarikleri tespit etmişlerdir. Bkz. Çakan, İsmail Lûtfi - Eroġlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, 78; Gümüş, Sadrettin, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doġuşu", *M.Ü.İ.F.D.*, sayı: 5-6, yıl: 1987-88, İstanbul, 1993, s. 16.

² es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1991, I, 245.

İlk dildilerin çalışmalarında Kur'an-ı Kerim'deki garib lafızların anlamını ortaya koymak için ilk yol eski Arap şiirine müracaat olmuştur.³ Bu konuda Hz. Ömer'in "Câhiliyyedeki şiir dîvânınıza sarılınz. Çünkü onda Kitabınızın tefsiri vardır."⁴ sözüyle, İbn Abbâs'ın, "Şiir, Arab'ın dîvânıdır. Allah'ın Arapça olarak indirdiği Kur'an'ın bir kelimesini anlamadığımızda Arab'ın dîvânına başvururuz, manayı orada ararız." sözü şiirle istişhâd faaliyetlerinde delil olarak gösterilmiştir.⁵ Zaten İbn Abbâs, *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserine binâen Arap dilinde şiirle istişhâd faaliyetinin de ilk mümessili olarak kabul edilmiştir.⁶

İbn Abbâs'ın, Kur'an filolojisi alanındaki görüşleri, daha sonraki âlimler tarafından derlenerek, onun adına telif eserler oluşturulmuştur. Bu çalışmada İbn Abbâs'a nisbet edilen eserlerin muhteva ve yöntemi hakkında, misaller ışığı altında genel bilgi verilerek, onun Kur'an filolojisine olan katkılarının ortaya konması amaçlanmıştır.

A- İbn Abbâs'ın Hayatı

Tam adı, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib el-Kureşî el-Hâşimî'dir. Hicretten üç sene önce Mekke'de doğan İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının oğludur.⁷ Hz. Peygamber'in kendisine "Allahım ona hikmeti ve Kur'an'ın tevilini öğret, onu dinde mütehasıs kıl" gibi sözlerle dua ettiği rivayet edilmektedir.⁸

Tefsir, fıkıh ve hadis ilimlerinin yanında Arapça, şiir, ensâb, eyyâmü'l-Arab⁹ gibi ilim dallarında da otorite olan¹⁰ İbn Abbâs'a bu

³ er-Râfi'i, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Beyrut, 1974, II, 71; Bulut, Ali "Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garibu'l-Kur'an, Meânî'l-Kur'an, İ'râbu'l-Kur'an) Ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicri İlk Üç Asır)", *O.M.Ü. İ.F.D.*, sayı 12-13, Samsun, 2001, s. 394.

⁴ eş-Şâtibi, Ebû İshak İbrâhim b. Müsâ, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerî'a*, nşr. Abdullah Dirâz, İbrâhim Ramazan, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, 1994, II, 397.

⁵ es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 255.

⁶ Cerrahoğlu, İsmail, "Garibu'l-Kur'an" mad., *DİA*, XIII, 380.

⁷ İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî, *el-İsti'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb (el-İsabe fi Temyizi's-Sahâbe'nin hâmişinde)* Mısır, 1328, II, 351; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahâbe*, Kahire, 1328, II, 330; İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, ts, I, 75.

⁸ el-Buhârî, *es-Sahîh*, Kitabu'l-İlm, Bab no.17- I, 52; K. Fazâilî's-Sahâbe Bab no.10- I, 74; Müslim, *es-Sahîh*, K. Fazâilî's-Sahâbe Bab no. 30, Hadis no:138 rakam:2477- II, 1927; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, I, 266, 314, 328, 335.

⁹ "Eyyâmü'l-Arab" ifadesi cahiliyye döneminde Arap kabilelerinin kendi aralarında, bazen de Rumlar'la ve İranlılar'la yaptıkları savaşlar ve bu savaşları anlatan nesir, şiir vs. gibi edebiyat ürünleri için kullanılır. İslam'ın ilk dönemlerindeki savaşlar için de bu terimi kullananlar olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Kapar, Mehmet Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, XII, 14-16; *Dâiretu'l-Meârifî'l-İslâmiyye*, trc. Muhammed Sâbit el-Fendî v.dgr. Tahran, 1933, III, 180.

özellikleri sebebiyle "Tercumânu'l-Kur'ân," "Hibru'l-Ummel¹¹," "el-Bahr" ve "Sultânu'l-Mufessirîn" gibi lakablar verilmiştir.¹²

Tâif'te altmış bir yaşındayken h. 68 (m. 687) yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir.¹³

İbn Abbâs'a nisbet edilen filolojik eserler şunlardır:

I- *Garîbu'l-Kur'ân / Luġâtu'l-Kur'ân / Luġatu'l-Kur'ân*

II- *Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak*

III- *Sahifetu Ali b. Ebi Talha*

Bu üç eserin dışında tefsirle ilgili olarak, İbn Abbâs'a ait rivayetler, el-Kamûsu'l-Muhîr müellifi Fîrûzâbâdî tarafından Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs adlı çalışmada toplanmıştır. Günümüzde de matbû olan (Kahire, ts.) bu eserin, İbn Abbâs'a dayandırılan en zayıf ve güvenilmez tarikle gelen rivayetlere dayanması nedeniyle İbn Abbâs'a aidiyetine temkinli bakmak gerekir.¹⁴

Ayrıca Abdulaziz b. Abdullah el-Humeydî, onbeş hadis kaynağında yer alan İbn Abbâs'a ait tefsir rivayetlerini *Tefsîru İbn Abbâs ve Merviyâtuhû fi't-Tefsîr min Kutubî's-Sunne* adıyla iki cilt hâlinde neşretmiş (Riyad, ts.). Fîrûzâbâdî'nin tefsir metinlerini de eserine almıştır.

¹⁰ İbn Abdî'l-Berr, a.g.e., II, 357; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, ts., II, 367-368; ez-Zehabî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve el-Mufessirîn*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Kahire, 1976, I, 66.

¹¹ Bu kelime kimi dilcilere göre "habr", kimilerine göre de "hibr" olarak okunur. Daha fazla bilgi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Me'ârif, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, v.d., Kahire, ts., II, 478-479.

¹² İbn Abdî'l-Berr, a.g.e., II, 352; İbn Hacer, *el-İsâbe* II, 332-333; İbn Sa'd., a.g.e., II, 366; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1973, I, 242, 246

¹³ İbn Abdî'l-Berr, a.g.e., II, 352; İbn Hacer, *el-İsâbe* II, 334; İbn el-İmâd, a.g.e., I, 75; ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve el-Mufessirîn*, I, 65; Özek, Ali, "Dirâyet Mufessiri İbn Abbâs", *M.Ü.İ.F.D.*, sayı 4, İstanbul, 1986, s. 69.

¹⁴ Eserde yer alan "Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr, an Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, an Ebî Sâlihîn, an İbni Abbâsin" şeklindeki rivayet tariki, İbn Abbâs'tan gelen tariklerin en zayıf ve güvenilmezi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Suyûtî, a.g.e., II, 416; Abdulmun'im er-Reccâl, *Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahifetu Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, 1991, s. 54-55; Çakan - Eroġlu, a.g.mad., *DİA*, I, 78.

B: İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Filolojik Eserler

1- *Garîbu'l-Kur'ân / Luġâtu'l-Kur'ân*

Arap dilinde ilk sözlük olarak daha sonraki sistemli sözlüklerin nüvesini teşkil eden¹⁵ bu eserin yazma nüshaları farklı isimlerle kütüphanelerde mevcuttur¹⁶:

1. "*Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*": Atif Efendi Kütüphanesi no. 2815/8.
2. "*Beyânu Luġâti'l-Kur'ân*": Süleymaniye Ktp. Esad Efendi no. 91/3.
3. "*Kitâbu'l-Luġât fî'l-Kur'ân*": Dimaşk Zâhiriyye Ktp.
4. "*Luġatu'l-Kur'ân*": Dublin Chester Beatty Ktp. no. 4263.
5. Amerika Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Bölümü.

Hem Esad Efendi hem de Atif Efendi Kütüphanelerindeki nüshada eserin ilk râvisi yani Abdullah b. Abbâs'dan rivayet eden şahıs Atâ b. Ebî Rabâh'tır. Fakat Esad Efendi'deki nüshayı kaleme alan şahıs Muhammed b. Ali b. el-Muzaffer el-Vezzân el-Hanefî (h. 4. asrın sonları ve 5. asrın başları)'dir. Dublin'deki eser de el-Vezzân'a nisbet edilir. Dimaşk Zâhiriyye nüshası ise Ebû Muhammed Abdullah b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Mukri' (386/996)'ye nisbet edilmektedir. Bu şahıs Atif Efendi'deki nüshada da sekizinci şahıstır. Yani Esad Efendi nüshası ile Chester Beatty ve Atif Ef. ile de Zâhiriyye nüshaları rivayet zinciri açısından benzerlik arz etmektedir.¹⁷

Eser, Ahmet Bulut tarafından Esad Efendi, Atif Efendi ve Zâhiriyye nüshalarını karşılaştırılarak neşredilir.¹⁸ Bunun dışında eser, Muhammed İbrahim Selîm tarafından *Garîbu'l-Kur'ân* adıyla (Kahirets.), Salâhuddîn el-Muneccid tarafından da Zâhiriyye nüshası esas alınarak *Kitâbu'l-Luġât fî'l-Kur'ân* adıyla (Kahire-1946, Beyrut-1972, 1978) neşredilmiştir. İsmail Cerrahoğlu da Esad Efendi ve Atif Efendi

¹⁵ Muhtar, Cemal, "İslâm'da Sözlük Çalışmaları" M.Ü.İ.F.D., sayı 3. İstanbul. 1985. s. 366-367.

¹⁶ Bulut, Ahmet, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*, Kahire. 1993. s.33: a. mlf., "Kur'an'a Dair Eserler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*D., sayı:4. Bursa. 1992. ss. 132-133: el-Bukâ'î, Muhammed Hayr, "Kitâbu Luġâti'l-Kur'ân li-Abdullah b. Abbâs", *Mecelletu Mecmai'l-Luġati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî*, sayı: 46. yıl: 18. Ürdün. 1994. s. 136: (el-Bukâ'î şu kataloglardan yararlandığını belirtir: Arberry. A.j., *The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic Manuscripts*, Dublin. 1962. V, 82: Mach. Rudolf. *Catalogue of the Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library*, Princeton. 1977. s. 15.)

¹⁷ Bulut, Ahmet, a.g.m.. s. 133-134. Sezgin. GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums), Lesiden 1967. I. 28. 45.

¹⁸ Bulut, Ahmet, Abdullah b. Abbas ve *Garîbu'l-Kur'an*'ı, İstanbul. 1976. Bursa. 1986. *Kitâbu Garîbi'l-Kur'an*, Kahire. 1993.

nüshalarıyla Ebû Ubeyd'e nisbet edilen ve *Risale Celile Tetezammenu mâ Verade fî'l-Kur'ân min Luġâti'l-Kabâil* adıyla 'nin hâşiyesinde neşredilen (İstanbul-1968-1983. s. 124-275) eseri karşılaştırarak "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ân'ı" isimli makalede neşretmiştir. Bu makalede Cerrahoğlu, Ebû Ubeyd'e nisbet edilen eserin de İbn Abbâs'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ından alındığını, yalnızca bazı fazlalıklar olduğunu söyler.¹⁹

İbn Abbâs'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ı, Ahmed b. Abdulazîz ed-Dîrîni (694/1295)'nin *et-Teyşîru'l-Kâfil bi-Hallî'l-Muşkil min Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinin hâşiyesinde (Kahire-1892, s. 139-163) İbn Sellam'a nisbet edilerek neşredilmiştir. el-Bukâ'i, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefi (576/1180)'ye ait *Şerhu Ba'dî'l-İbârâti'l-Garîbeti fî'l-Kur'ân* adlı, Berlin Ulusal Kütüphanesi no. 698'de bulunan eserin de İbn Abbâs'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ının aynı olduğunu söyler.²⁰

İbn Abbâs'ın *Garîbu'l-Kur'ân*'ına ait bütün bu yazma ve matbû nüshalar karşılaştırılarak yapılacak neşir kanaatimizce daha da mükemmel olacaktır.

Bu eseri, Esad Efendi, Atif Efendi ve Zâhiriyye nüshalarını karşılaştırarak neşreden Ahmet Bulut, aynı kitaba değişik isimler verilmesini şu sebeplere dayandırır:

1-*Garîbu'l-Kur'ân* ismi verilmiştir. Çünkü eser, Kur'an'da geçen anlaşılması zor ya da manası herkes tarafından bilinmeyen garîb kelimeleri içermektedir.

2-*el-Luġât fî'l-Kur'ân* ve *Beyânu Luġâti'l-Kur'ân* isimleri verilmiştir. Çünkü Arap dili birçok farklı lehçelerden oluşuyordu ve o devirde bir kimsenin bütün bu lehçeleri bilmesi zordu. Eserde, Kur'an'daki garîb kelimelerin hangi lehçe ve dillere ait olduğu gösterildiği için bu isimler verilmiştir.

3-Luġatu'l-Kur'ân: Kur'ân sözlüğü anlamında bu isim verilmiştir.²¹

Eserin giriş bölümünde İbn Abbâs, Kur'an'da Arapça olmayan kelimelerin var olup olmadığıyla ilgili bilgiler verir. "بلسان عربى مبین" ²² âyetini بلسان عربى şeklinde tefsir ederek söze başlar. Sonra Kur'an'ın Arapça olmasaydı anlaşılamayacağını ve Allah'ın indirdiği her kitabın Arapça

¹⁹ Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı". *A.Ü.İ.F.D.*, XXII. 1978, s. 23-24.

²⁰ el-Bukâ'i, a.g.e., s. 133-135; Carl Brockelmann. *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, Leiden- 1944-49. I. 450; *Supplement*. Leiden, 1937. I. 624.

²¹ Bulut, Ahmet, a.g.e.. s. 33; a.g.m.. s. 132-133.

²² Suarâ(26): 195.

olup (Zâhiriyye nüshasında İbrânice olarak geçer) Cebrâil'in bunu her peygambere halkının diline göre terceme ettiğini söyler. Buna delil olarak da "وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قومه"²³ âyetini gösterir.²⁴

Bundan sonra da hiçbir milletin dilinin Arapça'dan daha geniş olmayıp Kur'an'da Arapça haricinde bir dil olmadığını, ancak Arapça'da olan bir kelimenin başka herhangi bir dilde de bulunabileceğini fakat kelimenin esas itibariyle Arapça olup Kur'an'ın da Arapça olduğunu söyler.²⁵

Bundan sonra esere Bakara sûresiyle başlanır ve Adiyât sûresiyle tefsir sona erer. Genel olarak âyetlerin tefsirinde şu yol takip edilir:

1- Garîb lafızların anlamı verilir.

2- Hangi lehçeye veya başka bir dilde de bulunuyorsa hangi dile ait olduğu belirtilir.

3- Garîb kelime başka bir âyette de geçiyorsa o âyet de söylenir.

Bunların yanında sadece dört âyetin izahında Arab kelâmından da örnekler verilir.²⁶

Eserde Kinâne, Tay', Gassân, Hüzeyl, Cürhüm, Kureyş, Mezhic, Huzâ'a, Benî Âmir b. Sa'saa, Temîm, Ezduşenûe, Kays b. Aylân, Himyer, Kinde, Umân, Kays, Hicâz, Hazramevt, Gatafân, Sebe, Yemâme, Müzeyne, Benî Hanîfe, Medyen, Lahm, Sakîf, Süleyym, Kinde, Sedûs, Amâlîka, Has'am, Sa'd el-Aşîre, Cüzâm, Enmâr, Eş'âr, Bahr, Ezd, Yemen, Sa'leb, Evs, Hazrec, Hemdân lehçeleri ve Süryanca, Nabatca, Habeşçe, Rumca, İbrânca, Farsça, Kibtîce, Çince ve Berberîce dilleri yer alır.

2- Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak

Bu eserin yazma nüshaları Murad Molla Ktp. no. 307/4'de (190a-195a varakları arası) ve Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi Böl. No. 757/2'de (51b-75b varakları arası) mevcuttur.²⁷ Ayrıca Muberrid'in el-Kâmil'inde²⁸ üç, İbnu'l-Enbârî'nin *İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ min Kitabillahi Azze ve Celle* isimli eserinde²⁹ elli ve Taberânî (360/972)'nin

²³ İbrâhim(14): 4.

²⁴ İbn Abbâs, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'an*, s. 37.

²⁵ İbn Abbâs, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶ Bu âyetler: Enfâl(8): 11, 37; Hüd (11): 77; Kalem-Nün-(68): 9.

²⁷ Süleymaniye nüshasında 183, Murad Molla nüshasında ise 50 mesele yer almaktadır.
²⁸ el-Muberrid, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ebû el-Fazl İbrahim, Kahire, 1956, III, 222-231.

²⁹ İbnu'l-Enbârî, *İzâh*, 270-378a varakları arası. (Mesâil 277b'den itibaren).

el-Mu'cemu'l-Kebir'inde³⁰ ve *el-Heysemî'nin Mecma'u'z-Zevâid*'inde³¹ otuz birer mesele yer almaktadır. Suyûtî ise, *el-İtkân*'ında 189 meseleye yer verir ve on küstür meseleyi de meşhur olduklarından dolayı kitabına almadığını söyler.³² M. Fuâd Abdülbâkî de yayına hazırladığı *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Müstahracen min Sahîhi'l-Buhârî'nin* sonunda Suyûtî'deki meseleleri alfabetik bir sıraya koyarak neşreder.³³ Yine bu eser Dr. Âişe Abdurrahman tarafından Dimeşk Zâhiriyye (mecmû: 3849) ve Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye (mecâmî : 166, 266) nüshaları İbnu'l-Enbârî, Taberânî ve Suyûtî'deki meselelerle de karşılaştırarak *el-İcâzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak* adıyla şerheder (Kahire-1987), daha sonra da Muhammed Ahmed ed-Dâli tarafından *Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak* adıyla neşredilmiştir (Kıbrıs-1993).

Bu eser ise Hâricîlerin reisi Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Hanzalî (65/684)'nin Kur'an'da geçen 200 civarında garîb kelime hakkında İbn Abbâs'a sorduğu sorular ve onun eski Arap şiiirinden verdiği cevapları içerir.³⁴ Kaynaklarda bu hâdise şöyle aktarılır: "İbn Abbâs'ın Kâbe'nin avlusunda insanların Kur'an tefsiriyle ilgili sorularını cevapladığı bir anda İbnu'l-Ezrak, yanında Necde b. Uveymir ile oraya gelir. İbn Abbâs'a kendilerinin Kur'an'la ilgili soruları olduğunu, fakat bunlara Arap şiiirleriyle cevap vermesini, çünkü Kur'an'ın apaçık bir Arapça'yla nâzil olduğunu söylerler. O da "İstediginizi sorun" der ve onların sorularına eski Arap şiiirleriyle cevaplar verir."³⁵

Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak, İslâmî dönemde kelimelerin delâletleri hususunda ilk araştırma olarak kabul edilmektedir. İbn Abbâs'ın bu tefsiri ve diğer eserleri gerek tabiîn devrinde gerekse daha sonraki dönemlerde birçok Garîbu'l-Kur'an tefsirlerinin meydana getirilmesinde müelliflere ışık tutmuş ve bunların kaynağı olmuştur. Bu lugavî tefsir çalışmaları, nahvî tefsir çalışmalarına da yol açmış ve başta Me'âni'l-

³⁰ et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Yy. 1986. X, 248-256.

³¹ el-Heysemî Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, Beyrut, 1967, (278-283. sayfalar arası).

³² es-Suyûtî a.g.e., I, 158-175.

³³ M. Fuad Abdülbakî, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 1950, ss 234-292.

³⁴ Tâhâ Hüseyin, câhiliye şiiirleri gibi İbn Abbâs'a nisbet edilen bu hadisenin de uydurma olduğunu iddia eder. Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, Çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara-2003, s. 55-56.

³⁵ *Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak*, Süleymaniye nüshası, varak 52ab; es-Suyûtî, a.g.e., I, 158; İbnu'l-Enbârî, *İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Böl. No:5.5, varak: 277b; es-Suyûtî, a.g.e., I, 158; Âişe Abdurrahman Bintu's-Şâti', *el-İcâzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak*, Kahire, 1987, s. 289-295; Selkinî, Abdullah Muhammed, *Habru'l-Umme Abdullah b. Abbas ve Medresetuhu fi't-Tefsir bi-Mekke el-Mukerreme*, Beyrut, 1986, s. 93-94.

Kur'an olmak üzere çeşitli isimler altında Kur'an'ın nahvî tahlile dayalı tefsiri yapılmaya başlanmıştır.³⁶

Eserde takip edilen üslup şu şekildedir: Nâfi', İbn Abbâs'a "أخبرني عن" "أخبرني عن قول الله تعالى" diyerek Kur'an'dan içinde garîb kelime bulunan bir âyetin anlamını sorar. O da kelimenin anlamını söyler. Bunun üzerine Nâfi' "و" "أما" "هل تعرف العرب ذلك؟" diye tekrar sorar. O da "سمعت قول الشاعر؟" diyerek Arap şiirinden bir beyit okuyarak cevap verir. Bütün diyaloglarda aynı üslup takip edilir. Misal:

1- قال نافع: أخبرني عن قول الله تعالى: "عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ." قال ابن عباس: العزون: حلق الرفاق. قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم. أما سمعت عبيد بن الأبرص وهو يقول:

فجأوا يهرعون اليه حتى يكونوا حول منبره عزينا

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana *عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ* (Meâric: 37) ayetinin anlamını söyle." dedi. İbn Abbâs da *العزون* kelimesinin halka halka, bölük bölük anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Abîd b. el-Ebras (ö.m. 555)'ı duymadın mı? O şöyle der" dedi:

Ona koşarak gelip

Kürsüsü etrafında halka halka oldular"

Suyûtî'nin *el-İtkân*'ında³⁷ ve Süleymâniye'deki yazma nüshada³⁸ ilk olarak bu mesele verilmektedir. Âişe Abdurrahman bu meselenin Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye'deki iki nüshada da bulunduğunu söyler.³⁹

2- قال نافع أخبرني عن قوله "وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ" قال: الوسيلة الحاجة. قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم أما سمعت عنتره وهو يقول:

إن الرجال لهم اليك وسيلة إن يأخذوك تكحلي وتخصي

"Nâfi', İbn Abbâs'a "وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ" (Maide: 35) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da *الوسيلة* kelimesinin ihtiyaç manasına geldiğini söyler.

³⁶ Gümüş, a.g.m., s. 17.

³⁷ es-Suyûtî, a.g.e., I, 256.

³⁸ Bkz. v. 52b.

³⁹ Âişe Abdurrahman, a.g.e., s. 309.

Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Evet. Antere (ö.m. 615)'yi duymadın mı? O şöyle der" dedi:

Adamlar seni almak isterler

Eğer alırlarsa sürmelen ve kınalan"

Bu mesele Suyûti'de⁴⁰ ve Süleymaniye'deki yazma nüshada⁴¹ ikinci olarak yer almaktadır. Yine İbnu'l-Enbârî'nin *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*'sında da mevcuttur⁴². Âişe Abdurrahman yukarıda adı geçen iki yazma nüshada da bulunduğunu söyler.⁴³

3- قال: اخبرني عن قول الله تعالى "لا يَزِيدُوكَ فِيكُمْ إِلَّا وَلَا دِمَّةَ" قال: الإل: القرابة, الذمة, العهد. قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم, أ ما سمعت قول الشاعر:

جزى الله إلا كان بيني وبينهم
جزاء ظلوم لا يؤخر عاجلا

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana *يَا يَزِيدُوكَ فِيكُمْ إِلَّا وَلَا دِمَّةَ* (Tevbe: 8) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da *يا* kelimesinin akrabalık, zimmet ve ahit anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca İbn Abbâs, "Evet, şairin şu beytini duymadın mı?" dedi ve beyti okudu:

Allah, benimle onlar arasındaki ahdin cezasını versin

Zalime ertelenmeyip anında verilen ceza gibi"

Suyûti'de¹⁰⁰ olarak zikredilen bu mesele Süleymaniye'deki nüshada ve İbnu'l-Enbârî'de de bulunmaktadır⁴⁴. Yine Âişe Abdurrahman Mısır'daki iki nüshada da bulunduğunu söyler.⁴⁵

4- قال: اخبرني عن قوله تعالى: "ذات الحُبْلِكِ" قال: ذات الطرائق و الخلق الحسن, أ ما سمعت قول زهير بن ابي سلمى:

46هم يضربون حبيبيك البيض اذ لحقوا
لا ينكصون اذا ما استلحموا و حموا

⁴⁰ es-Suyûti, a.g.e., I, 256.

⁴¹ Bkz. 52b.

⁴² Bkz. Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, no. 5&5, (270-378a varakları arası) v.278a.

⁴³ Âişe Abdurrahman, a.g.e., s. 310

⁴⁴ es-Suyûti, a.g.e., I,270; Süleymaniye nüshası, v. 65b; İbnu'l-Enbârî, *İzâh*, v. 278b

⁴⁵ Âişe Abdurrahmân, a.g.e., s. 460

⁴⁶ *Divânü Zuheyr b. Ebî Sulmâ*. Beyrut-Ts, s. 93; ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâga*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1979, s. 110; İbn Manzûr, a.g.e., II, 758.

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana ذات الحَبكِ (Zariyat: 7) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da bu ifadenin yolları olan ve güzel yaratılmış anlamlarına geldiğini söyledi ve Zuheyr b. Ebî Sülmâ'nun şu beytini duymadın mı? dedi:

Yetiştiklerinde parlak zırhlara vururlar

Zorda kalıp öfkelenirlerse de asla korkup kaçmazlar"

Suyûtî'deki bu 126. mesele Süleymaniye'deki nüshada ve Taberânî'de de yer almaktadır.⁴⁷ Ancak Taberânî'de bu beyit yerine yine Züheyr'in şu beyti verilir:

مكمل باصول النجم تتسجه ريح الشمال لضاحي مائه حبك⁴⁸

Bitki köklerinden taç giymiş suyu dokur

Suyunun parlaması için yol yol kuzey rüzgarı

Yine Âişe Abdurrahman Dimaşk ve Mısır nüshalarında da bulunduğu ifade eder.⁴⁹

قال: نعم، أ 5- قال: اخبرني عن قوله تعالى: "والقمر إذا أتسق" قال: اتساقه، اجتماعه، قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ ما سمعت قول طرفة بن العبد:

إن لنا قلائصا تقانقا مستوسقات لو يجدن سائقا⁵⁰

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana والقمر إذا أتسق (İnşikâk: 18) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da اتساق kelimesinin toplanmak anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Tarafe b. el-Abd (ö.m. 560)'ın şu beytini duymadın mı?" dedi:

Bizim hayvanlarımız var

Şayet bir çoban bulsalar toplanacaklar"

Suyûtî'deki bu 29. mesele Süleymaniye'deki yazma nüshada, İbnu'l-Enbârî ve Taberânî'de de yer almaktadır.⁵¹

⁴⁷ es-Suyûtî, a.g.e., I, 273; Süleymaniye nüshası, 68b; et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, el-Mu'cemu'l-Kebîr, Yy, 1986, X, 253-254.

⁴⁸ Dîvânu Zuheyr, s. 50; ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 110; İbn Manzûr, a.g.e., II, 758.

⁴⁹ Âişe Abdurrahman, a.g.e., s. 501.

⁵⁰ el-Evnebi, Ebû Ubeyd el-Bekrî, es-Simtu'l-Leâli Şerhu Emâli'l-Kâli, yy., ts, I, 102.

⁵¹ es-Suyûtî, a.g.e., I, 260; Süleymaniye nüshası, v. 56b; İbnu'l-Enbârî, İzâh, v. 279b; et-Taberânî, a.g.e., X, 254-255.

6-قال: اخبرني عن قوله تعالى: "وَلْيَقْتَرُوا مَا هُمْ مَقْتَرُونَ" قال: ليكتسبوا ما هم مكتسبون. أما سمعت قول لبيد:

لَمَّا اقترفت نفسي على لراهب
52 إني لآت ما آتيت واني

"Nāfi', İbn Abbâs'a "Bana مَقْتَرُونَ ما هُمْ مَقْتَرُونَ (En'am: 113) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da "Kazanmakta oldukları (günahlarını) kazansınlar" anlamında olduğunu söyledi ve Lebid (ö.m. 661)'in şu beyti ni duymadın mı?" dedi:

Ben yapacağımı yaptım vemuhakkak ki ben

İşlediğim bu günahlar sebebiyle korkmaktayım."

Bu mesele Suyûti'deki 189. ve de son meseledir.⁵³ Süleymaniye'deki yazmanın da 183. ve son meselesidir.⁵⁴ İbnu'l-Enbârî'de de yer almaktadır.⁵⁵ Yine Âişe Abdurrahman Mısır'daki iki nüshada da bulunduğunu söyler.⁵⁶

3- Sahîfetu Ali b. Ebî Talha

Râvîsine izafeten bu adı alan eserden Ali b. Ebî Talha (143/760)'nın İbn Abbâs'tan rivayeti olarak bahsedilmektedir.⁵⁷ Bu eserle ilgili olarak Suyûti, İbn Abbâs'tan tefsirle ilgili olarak çeşitli kanallardan birçok rivayetin mevcut olup Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelenlerin en iyilerden olduğunu söylemekle birlikte⁵⁸ kendisinin bizzat İbn Abbâs'la görüşmesinin ve ondan tefsirini rivayet etmesinin mümkün olamayacağı, ikisi arasında başka bir şahsın bulunması gerektiğini belirtir. Zehebî (748/1348), bu şahsın Mücâhid (103/721) olduğunu söylerken,⁵⁹ Suyûti bu kimsenin Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr olabileceğini ifade eder.⁶⁰ Ebû Ca'fer en-Nahhâs (338/950) ise aradaki şahsın Mücâhid ve İkrime (105/723) olduğunu⁶¹; Hazrecî (923/1517) de

⁵² *Divânu Lebid*, Beyrut-ts, s. 221.

⁵³ es-Suyûti, a.g.e., I, 281.

⁵⁴ Bkz. v. 75a.

⁵⁵ İbnu'l-Enbârî, *İzâh*, v. 278a.

⁵⁶ Âişe Abdurrahman, a.g.e., s. 597.

⁵⁷ es-Suyûti, a.g.e., II, 415; Bazı kaynaklarda da, Ali b. Ebî Talha yoluyla gelen rivâyet zincirinin en sağlam rivâyet yolu olduğu dile getirilir. Bkz. Bilmen, a.g.e., I, 293; Bulut, a.g.e., s. 33-34; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1991, s. 270; Gümüş, a.g.m., s. 17.

⁵⁸ es-Suyûti, a.g.e., II, 414-415.

⁵⁹ ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman *Mizânul-İ'tidâl fi Nakdi'R-Ricâl*, Mısır, 1963, III, 134.

⁶⁰ es-Suyûti, a.g.e., II, 241.

⁶¹ en-Nahhâs, Ebû Ca'fer, *en-Nâsîh ve el-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kâhire, ts. s. 20.

Mücâhid ve el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr (108/726) olduğunu ifade eder.⁶² Görüldüğü gibi Mücâhid ismi ağırlıklı olarak yer alır.⁶³

Ahmed b. Hanbel (241/855) bu eserin Mısır'da bulunduğunu söylemiş ve bu eseri "Mısır'da Muâviye b. Sâlih'in *Kitâbu't-Te'vîl*'i var. Bana göre bir kimse Mısır'a gidip sadece bu kitabı yazıp geri dönse bu yolculuğu boşa gitmiş sayılmaz." diyerek övmüştür.⁶⁴ Onun *Kitabu't-Te'vîl* dediği eser *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*'dır. Çünkü *Sahîfe*'yi İbn Abbâs'dan Ali b. Ebî Talha ondan Muâviye b. Sâlih(158/775), ondan da Abdullah b. Sâlih(223/837) rivayet etmişlerdir.⁶⁵ Başka bir rivayette de İbn Hanbel'in bu eserden "Ali b. Ebî Talha'nın rivayet ettiği tefsirle ilgili bir *Sahîfe*" olarak bahsetmesi⁶⁶ *Kitâbu't-Te'vîl* dediği eserin *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha* olduğunu teyit etmektedir.

Bu *Sahîfe*'nin alimler arasında yaygın olmaması iki sebebe dayanmaktadır. Birincisi Ali b. Ebî Talha'dan, bu *Sahîfe*'yi, ömrünün çoğunu Endülüs'te geçirmiş olan Humuslu Muâviye b. Sâlih'in, ondan da Mısır'da yaşamış olan Leys'in kâtibi lakaplı Abdullah b. Sâlih'in rivayet etmesidir. Gerek Ali b. Ebî Talha'nın Humus'tan dışarı çıkmaması, gerekse diğer iki râvinin de Kuzey Afrikalı oluşu sebebiyle bu nüsha fazla tanınmamıştır. Şayet bu *Sahîfe*'yi Iraklı bir âlim rivayet etseydi hem Irak bölgesinde hem Kuzey Afrika'da daha çok yayılır ve rivayet edilirdi. İkincisi ise bazı cerh ve ta'dîl âlimlerinin Ali b. Ebî Talha'ya ve Abdullah b. Sâlih'i cerh etmeleridir.⁶⁷

Sahîfe, çeşitli hadis ve tefsir kaynakları içerisinde dağınık bir halde bulunmaktadır. İbn Hacer ve Suyûti'nin, bu sahifeden Taberî (310/922), İbn Ebî Hâtim (327/939) ve İbnu'l-Munzir (318/930)'in tefsirlerinde, el-Buhârî (256/870)'nin de *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde yararlandıklarını söylemeleri⁶⁸, bu eserin birer nüshasının bu alimlerin elinde mevcut olduğunu göstermektedir.

İbn Ebî Hâtim ve İbnu'l-Munzir'in tefsirlerinin kütüphanelerde tam olarak bulunmaması nedeniyle bu sahifeyi bütün olarak ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. Sahîfe, Abdülmun'im Reccâl ta-

⁶² el-Hazrecî, Safiyyuddin Ahmed b. Abdullah el-Ensâri, *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemal fi Esmâ'ir-Ricâl*, Beyrut, 1979, s. 275.

⁶³ Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Kitâbiyât, Ankara, 2003, s. 64.

⁶⁴ en-Nahhâs, a.g.e., s. 20; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire, 1986, VIII, 293; es-Suyûti, a.g.e., II, 415.

⁶⁵ İbn Hacer, a.g.e., VIII, 293; es-Suyûti, a.g.e., II, 415.

⁶⁶ es-Suyûti, a.g.e., II, 415; Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1996, II, 14.

⁶⁷ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahîfesi". A.Ü.İ.F.D., XVII, Yıl 1969, Ankara, 1971, s. 59; er-Reccâl, a.g.e., s. 32.

⁶⁸ İbn Hacer, a.g.e., VIII, 293; es-Suyûti, a.g.e., II, 415.

rafından *Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahîfetu Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla neşredilmiştir (Kahire, 1991). Reccâl. İbn Abbâs'tan Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen rivayetleri başta Buhârî'nin *Sahîh'i* olmak üzere 32 adet hadis ve tefsir kaynağını tarayarak eseri telif eder. Ancak Reccâl'in bu çalışmasında ileride bahsedileceği gibi, kütüphanelerde noksan olarak bulunan ve bu haliyle değişik araştırmacılar tarafından tahkik edilen İbn Ebî Hâtim tefsirindeki rivayetlerle, Ayasofya Kütüphanesi no. 175'te II. cildi bulunan *İbn Ebî Hâtim Tefsîri'nin* kenarındaki *İbnu'l-Munzir Tefsîri* ve *Abd b. Humeyd Tefsîri*'nden yapılan nakiller kullanılmamıştır. Özellikle de *İbn Ebî Hâtim Tefsîri*'ndeki rivayetler taranmış olsaydı eser daha da mükemmel olurdu.

Reccâl'in bu çalışmasının yanında, M. Fuâd Abdülbakî, Buhârî'nin *Sahîh'i*'ndeki rivayetleri alfabetik olarak bir araya getirerek *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* ismiyle neşretmiştir (Mısır-1950). Buhârî, *Sahîfe*'nin çoğunu teşkil eden *Garîbu'l-Kur'ân'a* dair rivayetleri eserine almış olup, hepsini almamıştır.⁶⁹

İsmail Cerrahoğlu da "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahîfesi" adlı makalesinde bu sahîfeye ait olarak Taberî ve İbn Ebî Hâtim tefsirlerinde gelen, Âli İmrân sûresine ait rivayetleri karşılaştırmıştır.⁷⁰

Bu eserler içinden Ali b. Ebî Talha'ya ait rivayetlere birkaç misal verirse, eserin muhteva ve üslûbu hakkında bir kanaat edinilebilir.

1- Buhârî'nin *el-Câmi'us-Sahîh'i*: Buhârî'nin bu eserindeki Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen İbn Abbâs'a ait rivayetlerin M. Fuat Abdülbakî tarafından alfabetik olarak neşredildiğini söylemiştik. Biz verdiğimiz misalleri el-Buhârî'nin eserindeki yerine de işaret ederek bu eserden aktaracağız.

72 باخِع: مهلك. 171- فَلَغَلَّكَ بِأَخْعُ نَفْسِكَ عَلَى آثَارِهِم.

"... arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin".
باخِع : harap eden, helak eden.

74 قال ابن عباس: فاتبع قرآنه: فاستمع له و انصت. 273- فاذا قرأته فاتبع قرآنه.

⁶⁹ Reccâl, a.g.e., s. 29-30.

⁷⁰ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahîfesi", s. 75-82.

⁷¹ Kehf (18): 6.

⁷² **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 12; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 18, Bab no. 18, (III, 1463).

⁷³ Kiyâme(75): 18.

⁷⁴ **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 19; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 75, Bab no. 2 (III,1577).

- "Biz onu okuduk mu sen de okunuşunu takip et." İbn Abbâs şöyle der: *واحدھا تابع مثل غائب* 75-3- فقال الضعفاء للذين استكبروا إنا كنا لكم تباعاً.

- "...ve zayıflar, büyüklük taslayanlara "Biz size tabi idik" diyecekler. *تابع* kelimesinin tekili *غائب* kalbünde *تابع* lafzıdır.

78 حرصا-محرضاً: يذيك الم. 477-قالوا تالله تفتنوا تذكر يوسف حتى تكون حرضاً.

- "Allah'a andolsun ki sen hâlâ Yusuf'u anıyorsun. Sonunda kederinden eriyeceksin." *حرصاً* kelimesi *محرضاً* olarak da gelir, keder seni eritecek manasınadır.

80 ليدحضوا: ليزيلوا، الدحض: الزلق. 579-ويجادل الذين كفروا بالباطل ليدحضوا به الحق.

- "Kâfirler ise hakkı batıla kaydırmak için mücadeleye ediyorlar. *ليدحضوا* yok etmek, *الدحض* da kaymak anlamındadır.

82 ركزا: صوتاً. 681-وكم أهلكتنا قبلهم من قرن هل تحس منهم من أحد أو تسمع لهم ركزاً.

- "Hem onlardan önce biz, nice asır (halkını) helâk ettik. Onlardan hiç birini hissediyor musun, yahut onların hafif bir sesini işitiyor musun?" *ركزا* ses anlamına gelmektedir.

84 كالطود: كالجبل. 783-فأنفلقن فكان كل يزيق كالطود العظيم.

- "Deniz yarıldı. Her parçası kocaman bir dağ gibi oluverdi." *كالطود* dağ gibi anlamına gelmektedir.

2- Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı : Her ne kadar Fuat Sezgin, el-Buhârî'nin İbn Abbâs'tan bu *Sahîfe* vasıtasıyla sadece filolojik tefsirleri ve garib kelimelerin izahını aldığı halde: Taberî'nin yalnızca "ahkam ve

75 İbrâhim(14): 21.

76 **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 20; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 14, Bab no. 14(II, 1449).

77 Yûsuf(12): 85.

78 **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 34; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 12, (III,1444)

79 Kehf(18): 56

80 **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 53; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 18, Bab no. 1, (III,1464)

81 Meryem(19): 98

82 **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 73; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 19, (III,1471)

83 Şuarâ(26): 63.

84 **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 124; el-Buhârî, a.g.e., Tefsîru sûre 26 (III, 1496).

nüzul sebebi" ne dair rivayetleri aldığı söylese de⁸⁵ Taberî'nin eseri incelendiğinde aşağıda verilen misallerde de görüleceği gibi birçok filolojik tefsir örneğine de rastlanılacaktır:

ثني المنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس⁸⁶ - "او يلبسكم شيعاً"
⁸⁷عباس (او يلبسكم شيعاً) يعنى بالشيع : الاهواء المختلفة.

- "Sizi birbirinize katıp". Taberî, Musennâ'dan, o, Abdullah b. Salih'ten, o, Muâiye b. Salih'ten, o, Ali b. Ebî Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: *الشيع* kelimesi farklı istekler, arzular anlamındadır.

حدثني المنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثني معاوية عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس⁸⁸ - "ولتصغى إليه افتدة"
⁸⁹عباس (ولتصغى إليه افتدة) يقول: تزيغ إليه افتدة.

- "kalpleri meyletsin diye..." Bu rivayete göre de *لِيتصغى إليه افتدة* ifadesi kalplerin meyletmesi anlamındadır.

حدثني المنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثني معاوية عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس⁹⁰ - "وعلى الأعراف رجال"
⁹¹عباس قال: الاعراف: سور بين الجنة و النار.

- "A'raf üzerinde de birtakım kimseler bulunmaktadır" Bu rivayete göre de *الأعراف* kelimesi cennet ile cehennem arasında bir sur anlamına gelmektedir.

حدثني علي قال : ثنا عبدالله قال: ثني معاوية عن علي عن ابن عباس (يكادون يسطون) يقول: ⁹²4- "يكادون يسطون"
⁹³بيطشون.

- Bu rivayette *يكادون يسطون* ifadesi saldırmak anlamındadır.

حدثني علي قال : حدثني عبدالله بن صالح قال: ثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله (و 5⁹⁴ - "و أخذ بيدك ضغثاً"
⁹⁵أخذ بيدك ضغثاً) يقول: حزمة.

⁸⁵ Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1956, s. 122.

⁸⁶ En'âm (6): 65.

⁸⁷ et-Taberî, a.g.e... V, 221.

⁸⁸ En'âm (6): 113.

⁸⁹ et-Taberî, a.g.e... V, 7.

⁹⁰ A'raf (7): 46.

⁹¹ et-Taberî, a.g.e., V, 189.

⁹² Hac(22): 72.

⁹³ et-Taberî, a.g.e... X, 202.

⁹⁴ Sâd (38): 46.

⁹⁵ et-Taberî, a.g.e., XII, 168.

- Burada *وخذ بيدك ضغثا* ayetindeki *ضغثا* kelimesi demet anlamındadır.

حدثني علي قال: ثنا ابو صالح قالك ثني معاوية عن علي عن ابن عباس (فتقبوا في البلاد) قال: 696- "فتقبوا في البلاد" 97 اثروا.

- Bu rivayete göre *ففتقبوا في البلاد* ifadesi iz bırakmak anlamındadır.

3- İbn Ebî Hâtim Tefsiri: İstanbul Ayasofya Kütüphanesi'nde yalnızca ikinci cildi bulunan bu tefsirin Kahire Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye ve Medîne el-Mektebetu'l-Mahmûdiyye'de bulunduğu söylenmektedir.⁹⁸ Bu tefsirin ancak yarısı günümüze ulaşmış, değişik araştırmacılar tarafından yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış, bunların bir kısmı da neşredilmiştir.⁹⁹ Ayasofya Kütüphanesi'nde incelediğimiz bu ikinci cilt *Âl-i İmrân* ve *Nisâ* sûrelerini ihtiva etmektedir. Kenarında da İbnu'l-Munzir ve Abd b. Humeyd (249/863) tefsirlerinden nakiller bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim de Taberî gibi rivayetleri senedleriyle birlikte aktarır. Senedlerden kendisiyle Abdullah b. Sâlih arasındaki vasıtanın babası Ebû Hâtim (277/890) olduğu anlaşılmaktadır. Misal:

حدثنا ابى حدثنا ابو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن ابى طلحة عن ابن 100- "ويزكيتهم" عباس قوله: "ويزكيتهم" يعنى بالزكاة طاعة الله و الاخلاص.¹⁰¹

-İbn Ebî Hâtim, babasından, o, el-Leys'in katibi Ebû Salih'ten, o, Muâviye b. Sâlih'ten, o, Ali b. Ebi Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: *يزكيتهم* ifadesinde *زكاة*'tan maksat, Allah'a itaat ve ihlastır.

حدثنا ابى حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن ابى طلحة عن ابن عباس قوله: 2102- "وابن السبيل" 103 "وابن السبيل" قال: هو الضيف الفقير الذى ينزل بالمسلمين.

- Bu rivayette de *ابن السبيل* ifadesinden maksadın müslümanlara konuk olan fakir misafirler olduğu belirtilir.

4- İbnu'l-Munzir Tefsiri: Brockelmann bu tefsirin Bakara sûresinin 27. âyetinden en-Nisâ sûresinin 94. âyetine kadar olan kısmının

⁹⁶ Kaf (50): 36.

⁹⁷ et-Taberî, a.g.e., XIII, 176.

⁹⁸ Koç, a.g.e., s. 12, dipnot 4: Bockelmann, *Supplement*, I, 278-279: Cerrahoğlu, "Ali İbn Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", s. 71, dipnot 3.

⁹⁹ Mekke Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde araştırmacılar tarafından bir ya da birkaç süre paylaşarak çalışılmıştır. Bu araştırmacılar için bkz. Koç, a.g.e., s. 12-14.

¹⁰⁰ *Âl-i İmrân* (3): 164.

¹⁰¹ *Tefsiru İbn Ebî Hâtim*, v. 84b.

¹⁰² *Nisâ* (4): 36.

¹⁰³ *Tefsiru İbn Ebî Hâtim*, v. 137a.

Gotha Kütüphanesi no. 521'de bulunduğunu söyler.¹⁰⁴ Yukarıda bu tefsirin bazı kısımlarının İbn Ebî Hâtim Tefsiri'nin kenarında bulunduğunu söyledik. İbn el-Munzir de *Sahîfe* den yaptığı rivayetleri senedleriyle birlikte veriyor. Bu senedlerden kendisiyle Abdullah b. Sâlih arasındaki vasıtanın Allân b. el-Muğîra olduğu anlaşılmaktadır. Misal:

1- قال ابن المنذر: حدثنا علان حدثنا عبدالله بن صالح عن علي بن ابي طلحة عن ابن عباس في قوله: "تُخْرَجُ الْحَيَّ مِنَ"

¹⁰⁶ قال: تخرج النطفة الميتة من الحي ثم تخرج من النطفة بشرا حيا.¹⁰⁵ الميت"

- İbn el-Munzir, *Allân'dan, o, Abdullah b. Sâlih'ten, o, Ali b. Ebi Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: تُخْرَجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيْتِ ifadesi; canlı (bir bedenden) ölü bir meniyi, o meniden de canlı bir insanı çıkarırsın anlamındadır.*

2- وقال ابن المنذر حدثنا علان بن المغيرة حدثنا عبدالله بن صالح ابو صالح الجهني كاتب الليث عن سعد قال حدثني

والميثاق الغليظ امسك بمعروف او ¹⁰⁷ معاوية بن صالح عن علي بن ابي طلحة عن ابن عباس قوله: "وَأَخَذْتُ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا"¹⁰⁸ تسريع باحسان.

- Bu rivayete göre *وَأَخَذْتُ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا* ifadesi, ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salvermek anlamındadır.

Sonuç

Kur'an filolojisiyle ilgili çalışmalar, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren başlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashâbının, Kur'an lafızlarını anlama noktasında önemli bir sorunları olmadığı için, bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.)'den vârid olan hadislerin sayısı diğer hadislere nazaran çok fazla değildir.¹⁰⁹

Fakat İslâm fetihlerinin artması ve Arapların, diğer milletlerle birlikte yaşaması ve bu milletlerin müslüman olup, İslâm'ı öğrenme, Kur'an'ı okuyup anlama faaliyetleri neticesinde, Kur'an'daki garib lafızların izahına yönelik çalışmalar artmış, bu alanda eski Arap şairinden de büyük ölçüde istifade edilmiştir.

¹⁰⁴ Brock.elmann, *GAL.* I. 191.

¹⁰⁵ Ali İmrân (3): 27.

¹⁰⁶ *Tefsiru İbn Ebî Hâtim.* v. 16b.

¹⁰⁷ Nisâ (4): 5.

¹⁰⁸ *a.g.e.*, v. 122a.

¹⁰⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen Garibu'l-Kur'an tefsirine ait bazı misaller için bkz. er-Râzi, Zeynüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, *Tefsiru Garibi'l-Kur'âni'l-Azim*, nşr. Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1997. s. 8-9.

Garību'l-Kur'ân türü eserler, Kur'ân filolojisi alanında telif edilen ilk çalışmalardır. Bu sahada yazılan ilk eser de İbn Abbâs'a nisbet edilen ve muhtemelen onun öğrencileri tarafından telif edilen ve birkaç değişik isimle anılan eserdir. Bu esere Kur'ân'daki garib lafızları açıkladığı için *Garību'l-Kur'ân*, Kur'ân'daki Kureyş lehçesi dışındaki lehçeleri beyan ettiği için *Luġātu'l-Kur'ân* ve kelimelerin luġat anlamlarını vermesi sebebiyle de *Luġatu'l-Kur'ân* adları verilmiştir. İbn Abbâs'ın bu eseri sözlükçülük alanında da, daha sonraki sistemli sözlüklerin ilk nüvesi olarak kabul edilmektedir.

İbn Abbâs'a nisbet edilen diğer bir eser *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* ise, Kur'ân'daki garib lafızların, eski Arap şiiiriyle izahını içeren ve soru-cevap yöntemiyle telif edilmiş bir çalışmadır. 200 civarında garib lafza yine aynı oranda şiiirle izah getirilen bu eser, hem tefsir hem de dil ilimleri için önemli bir kaynaktır. Bu esere binâen İbn Abbâs, Arap dilinde şiiirle istişhâd faaliyetinin ilk mümessili olarak kabul edilir.

İbn Abbâs'tan rivayetle telif edilen *Sahifetu Ali b. Ebî Talha* isimli eser, nüzûl sebepleri, nâsih-mensûh, fikhî hükümler gibi rivayet tefsiri-ne de yer vermekle birlikte ağırlıklı olarak Kur'ân'daki garib lafızların izahını içermektedir. Yani bir nevi *Garību'l-Kur'an* sayılabilir.

Bütün bu örnekler, İbn Abbâs'ın, rivayet tefsiri alanında olduğu kadar, lugavî tefsir olarak da ifade edilen filolojik tefsir alanında da yetkin ve otoriter bir âlim olduğunu göstermektedir.

**The three works that ascribed to Ibn Abbâs concerning the
Qur'anic philology**

ABSTRACT

The three works *Garîb al-Qur'ân / Luġât al-Qur'ân / Luġat al-Qur'ân*, *Masâilu Nafi' b. al-Azrak* ve *Sahifatu Ali b. Abî Talha* are ascribed to Ibn Abbâs in the field of the Qur'anic philology. The purposes of this study are to investigate the chain of narration in this works, in which libraries they are found, by whom published, and their contents and methods.